

EDITH BRUGMANS

Inleiding: Literatuur en filosofie

So I find words I never thought to speak...

T.S. Eliot

*Want door het werkelijk sublieme wordt onze ziel
haast vanzelf omhoog gevoerd en, fier verrijzend, van
een trotse, jubelende vreugd vervuld, alsof zij zelf
geschapen had wat zij hoort spreken*

Longinus

*Vom Menschen kann man eigentlich nur
in der Form der Erzählung sprechen*

Romano Guardini

Elk mensenleven is een verteld leven. Mensen praten, babbelen, roddelen, redeneren, dichten en zwijgen. Deze onophoudelijke taligheid is een samenspel van betekenis geven, uitleggen en nuanceren. ‘Wat betekent dit’ en ‘wat bedoel je’ zijn vragen die het wederzijds verstaan van mensen begeleiden. Ze weerspiegelen de diepere vraag die naar verwondering of wanhoop klinkt, de vraag naar de zin van het leven.

Het menselijk vertellen en vragen krijgt nader vorm in literatuur en filosofie. Deze verschillen van elkaar in veel opzichten, maar toch horen ze bijeen als de twee talen waarin de menselijke ziel spreekt. De bijdragen in dit boek verhelderen deze innige band tussen filosofie en literatuur.

DE LITERAIRE WENDE VAN DE FILOSOFIE

De westerse filosofie ontstond in het oude Athene als dochter van de mythologie, ze ontwikkelde zich in dienst van de christelijke theologie en aan de zijde van de positieve

wetenschappen, nu, in het nieuwe millennium, heroriënteert ze zich in haar relatie tot haar oorsprong.

Deze heroriëntatie manifesteert zich als de westerse filosofie zich steeds uitdrukkelijker naar de taal en de literatuur wendt. In het begin van de twintigste eeuw vindt de *linguistic turn* plaats en worden logica, taalanalyse, taaldaden- en taalspelentheorieën ontwikkeld. Iets later krijgen de hermeneutiek, het structuralisme en het postmodernisme voet aan de grond in de filosofie juist voor zover ze betrekking hebben op taal en betekenis.

Na de Tweede Wereldoorlog wint de *literary turn* aan kracht en verschijnt ‘filosofie van de literatuur’ of ‘literatuurfilosofie’ als een nieuwe subdiscipline. Deze literaire wende is al aangekondigd in de negentiende-eeuwse literair-filosofische teksten van Nietzsche en Kierkegaard. Ze raakt in een versnelling bij dubbelschrijvers zoals Sartre, De Beauvoir, Murdoch, auteurs die filosofische en literaire teksten maken. Ze is toonaangevend in het denken van Heidegger, Derrida, Cavell, Nussbaum en vele anderen. Hier wordt de literatuur niet langer ingezet als loutere illustratie van filosofische argumentaties maar in dialoog gebracht met de filosofie. Dat leidt tot inhoudelijke vernieuwingen waarbij de begrippen van verbeelding, leefwereld, morele sensibiliteit, spiritualiteit en religieus geloof centraal komen te staan.

Met de literaire wende vindt de filosofie de bestemming die al in haar bron aanwezig is. In de westerse filosofie van de eenentwintigste eeuw komt tot bloei wat haar vanaf haar ontstaan heeft bewogen: het inzicht dat literatuur vormend is voor de ziel en daarmee voor het levensgeluk van mensen.

Dit inzicht verwijst verder naar een interne band tussen ziel en literatuur. Als literatuur vormend is voor de ziel, spreekt zij de ziel aan. Als ze de ziel aanspreekt, is er iets in haar vorm en inhoud dat blijkbaar bij de ziel thuishoort en dit doet vermoeden dat de literatuur kan verschijnen als taal van de ziel.

WAT IS DE ZIEL?

Maar wat is de ziel? Bestaat zij eigenlijk wel? Moeten we haar bestaan niet eerst bewijzen voordat we serieus over de ziel in de literatuur kunnen spreken?

Sinds de Oudheid werd aangenomen dat de mens is samengesteld uit ziel en lichaam. Filosofen en theologen formuleerden metafysische theorieën over de ziel. De opkomst van het empirisch onderzoek in de Renaissance en het begin van de Moderne Tijd leidde ertoe dat ook fysiologische bewijzen voor de ziel gezocht werden. Leonardo da Vinci verrichtte als eerste sectie op de mens, Vesalius pakte het anatomisch onderzoek verder op. Op basis van hun waarnemingen concludeerden ze dat de ziel fysiologisch gesproken niet te vinden is en het hart als centraal orgaan van het leven functioneert. De stellingen van Vesalius werden kritisch ontvangen door theologen, hij werd zelfs van godslastering beschuldigd. Om uit handen van de Inquisitie te blijven, stopte hij met zijn anatomische lessen en gaf zijn baan aan de universiteit van Padua op. Hij trad als lijfarts in dienst bij Karel v, later bij diens zoon Philips II. In 1628 publiceerde William Harvey een studie waarin niet alleen de werking van het hart maar ook de bloedsomloop werd beschreven op basis van anatomisch onderzoek. De ontdekking dat de ziel fysiologisch niet te vinden is, stelde de metafysica wel voor problemen. Dat bleek bijvoorbeeld toen Descartes het probleem van de relatie tussen lichaam en geest, tussen menselijke materie en ziel, vernuftig oploste door de pijnappelklier als schakel voor te stellen.

Maar Wittgenstein schrijft dat de ziel juist heel duidelijk te zien is. Kijk maar: 'Das Gesicht ist die Seele des Körpers' (1932-1933), en: 'Der Mensch ist das beste Bild der menschlichen Seele' (1946).

Wij zijn waarschijnlijk geneigd Vesalius en Wittgenstein gelijk te geven. Wij denken niet dat de ziel een apart fysisch orgaan in het menselijk lichaam is, we doen alsof de mens het toonbeeld van de menselijke ziel is, en we weten

niet precies wat we moeten geloven van het geloof dat de ziel een substantie is die wezenlijk onafhankelijk is van het sterfelijk lichaam.

Op dit punt aanbeland, lijken de vragen ‘wat is de ziel, bestaat de ziel’ alleen maar urgenter te worden. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat tot op de dag van vandaag ontologieën, fysiologieën en neurologieën ontwikkeld worden waarin nieuwe antwoorden op de vraag naar het bestaan en de aard van de ziel verzonnen worden.

Toch zijn dergelijke sciëntistische verklaringen voorbarig, omdat ze onvoldoende ingaan op het fascinerende feit zelf dat wij blijkbaar iets over de ziel te vragen en dus te zeggen hebben. De eerdere kwestie is dus: hoe kunnen wij iets over de ziel zeggen? Hoe kunnen we over de ziel spreken?

Als wij ons over deze kwestie buigen, komen we andermaal in de buurt van de literatuur. Want we praten, schrijven, vertellen, verhalen en dichten voortdurend over de ziel. Sommigen zijn er zelfs zeer bedreven in. Zij zijn de literaire kunstenaars, de schrijvers en de dichters. In hun woorden komen de diepte en de wijdte van de ziel ter sprake. Als we deze woorden leren verstaan, gaan we ook begrijpen waarom de sciëntistische verklaringen niet alleen voorbarig, maar ook grotendeels overbodig zijn.

DE OPBOUW VAN HET BOEK

In het eerste deel wordt het thema van het boek ingeleid. Het vertrekpunt is Plato’s voorstel voor censuur: alleen literatuur die bijdraagt tot de vorming van rechtvaardige personen is toelaatbaar in de ideale staat. Dit voorstel veronderstelt dat literatuur de ziel raakt en haar kan verbeteren of bederven. Rudi te Velde legt Plato’s opvatting uit. Aan het einde van zijn bijdrage werpt Te Velde de vraag op of Plato’s visie toepasselijk is op soapseries.

Maria van de Looverbosch laat in haar bijdrage zien dat soap inderdaad bezielend kan werken. De actuele beteke-

nis van de censuurkwestie wordt verder geïllustreerd aan de hand van het beroemde Ezel-proces naar aanleiding van werk van Gerard Reve.

De discussies over de positieve en negatieve invloeden van literatuur op de ziel verwijzen verder naar een meer interne band tussen literatuur en psyche. Hoe is het met de ziel gesteld als zij zich door de literatuur kan laten aanspreken? Wat heeft zij van haar kant, vanuit haar diepte en wijdte, te vertellen? Het tweede deel betreft literatuur waarin de zoektocht naar de stem van de ziel tot uitdrukking komt.

Matthias Smalbrugge reflecteert over Augustinus' beschrijving van zijn inkeer tot zichzelf en van zijn verlangen om zijn hart te lezen en te beluisteren totdat de inscriptie en de zang van God gevonden worden.

De interne band tussen literatuur en ziel wordt verder verkend door Stefan Waanders in een beschouwing over Dostojevski's werk, met name *De gebroeders Karamazov*. Smalbrugge en Waanders gaan ook op verschillen tussen de vroegchristelijke Augustijnse conceptie van de ziel en de negentiende-eeuwse romantische opvatting en betogen dat de verschillende zielsconcepties goed tot uitdrukking komen in de literaire vormkenmerken: Augustinus schrijft een 'zelfportret' en Dostojevski knoopt een bonte verzameling van levensverhalen en personages bijeen in een plot die zich verdiept van krimi naar biecht.

De thematiek wordt persoonlijker in de bijdrage van Beitske Bouwman. Zij schrijft over haar eigen roman *Kindengel* en vertelt hoe de werkelijkheid haar verhaal inhaalde. Een verzonnen moord, die liever droom genoemd wordt, valt uit de wereld van de fictie en doemt op als niet meer zo heel denkbeeldige mogelijkheid in het echte leven. De worsteling van de ziel, die fictioneel zo mooi uitgewerkt leek, komt op een nieuwe en verrassende wijze terug – en daarmee dus ook de vraag wat literatuur eigenlijk kan betekenen voor het leven.

Is de monologue intérieur de adequate literaire vorm om de intensiteit en complexiteit van het bewustzijn uit te drukken? Deze vraag komt aan bod in het derde deel. De literaire techniek van de monologue intérieur is te situeren als tegenhanger van het positivistisme en logicisme. René Munnik legt uit hoe Wittgenstein in zijn *Tractatus Logico-philosophicus* de grenzen van de taal opzoekt. Voor Wittgenstein is literatuur, in het bijzonder de poëzie, niet uit op objectieve beschrijvingen maar op het tonen van het absoluut waardevolle.

Donald Loose bespreekt de ontwikkeling van de monologue intérieur vanaf de Romantiek naar het modernisme. Hij betoogt dat deze literaire vorm aantoont dat een enkelvoudige alleenspraak van de ziel onmogelijk is: waar de ziel alleen spreekt, is de ziel onvermijdelijk toch ook ziel-voor-de-ander. Loose analyseert twee bekende fragmenten uit *De gebroeders Karamazov*: de novelle van de grootinquisiteur en de duivelshallucinatie van Ivan. Vervolgens bespreekt hij de tijdsbeleving bij Proust en T.S. Eliot. Uit zijn interpretaties blijkt dat de monologue intérieur, die de herinnering en het innerlijk van het zelf aan het woord laat, de literaire vorm bij uitstek is om de transcendentie van de ander uit te drukken.

Dit inzicht wordt verder besproken in mijn bijdrage over stream of consciousness-literatuur. De gedachte dat de ander ons eigen en vreemd is en dat wij ook onszelf eigen en vreemd zijn, wordt eerst filosofisch ontvouwd. Vervolgens wordt deze gedachte toegespitst op problemen die verbonden zijn met het lichamelijk-geestelijk bestaan. Hoe werkt deze bestaansconditie door in de intieme menselijke relatie, wat betekent het dat mensen elkaars ziel verstaan terwijl ze aparte lichamen zijn? *To the Lighthouse* biedt met de stream of consciousness-techniek een antwoord op deze vragen. Het antwoord van Virginia Woolf wordt vergeleken met dat van Eliot.

De indringende manier waarop Woolfs stream of consciousness-techniek het innerlijk bewustzijn uitdrukt, wordt verder toegelicht in de bijdrage van Froukje Pitstra.

In het vierde deel draait de focus verder door, van het innerlijke spreken naar de wereld van het handelen. Het existentialisme van Sartre dient daarbij als leidraad, omdat deze filosofie radicaal vraagt hoe bezield handelen mogelijk is en wat dat dan zou zijn.

Palmyre Oomen gaat in op het vrijheidsbegrip van de vroege Sartre en legt uit hoe hij innerlijke leegte verbindt met uiterlijke daden. Ze benadrukt Sartres verdediging van de grondeloosheid van het handelen en plaatst er kritische kanttekeningen bij.

Hans van Stralen bespreekt de verwantschap tussen Sartres filosofische en literaire, inclusief dramatische, werk. Voor Sartre ligt zijn dramatisch werk in het verlengde van zijn filosofische betogen: de vorm van het toneelstuk biedt de geschikte uitdrukking van de stelling dat de mens zich ontledigt in zijn daden. Sartre pleit dus voor engagement, maar in zijn latere werk richt hij zich meer op politieke acties dan op literatuur. Sartres visie heeft echter een belangrijke doorwerking gekregen in de postkoloniale literatuur, volgens Van Stralen.

De existentialistische opvatting dat het menselijk bestaan geen zin heeft buiten de zin die de mens zelf maakt, in zijn handelingen, wordt sterk uitgebeeld in Samuel Becketts toneelstuk *Krapp's last Tape*. Jacques De Visscher bespreekt dit stuk en interpreteert het als de inversie van de christelijke liefdesboodschap. Met deze interpretatie wijst De Visscher erop dat de existentialistische 'oplossing' van de ziel in de absurditeit en de grondeloosheid van het handelen dus niet de enig mogelijke positie is; de christelijke liefde is het alternatief. Beckett lijkt dat alternatief af te wijzen, maar ondertussen wordt het wel opgeroepen door zijn werk.

In het vijfde deel wordt die andere mogelijkheid besproken. Het kan zijn dat de ziel ontdekt dat zij al door God aangesproken is. Het kan zijn dat de ziel, als ze verstaat dat ze al geroepen is door het Woord, de bestemming vindt die

er in den beginne al was. Deze godsbetrokkenheid van de ziel krijgt literair gestalte in mystieke teksten, in de liturgie, in de hymne en in sommige poëzie, zoals in deze verzen van T.S. Eliot:

With the drawing of this Love and the voice of this Calling

'We shall not cease from exploration
And the end of all our exploring
Will be to arrive where we started
And know the place for the first time.'
(*Little Gidding*, v)

Frans Maas bespreekt hoe Meister Eckhart de godsbetrokkenheid verwoordt en wijst op de sporen van Eckharts spiritualiteit in de dagboeken van Hammarskjöld.

Pieter Anton van Gennip beschrijft hoe de ziel zich aangesproken weet door God en hoe ze haar weg zoekt in het lijfelijke staan voor God, telkens opnieuw, bij de zondagse kerkgang.

In de bijdrage van Renée van Riessen komen allerlei elementen uit de voorgaande bijdragen bij elkaar. Ze culmineert in een reflectie over Tsvetajeva's brieven en gedichten. Van Riessen laat zien hoe ze de lof van de ziel zingen en antwoordt met een antifoon, de lofzang van haar gedicht *Psyche*.

Dit boek is gebaseerd op lezingen van de auteurs voor de masterclass 'De ziel in de literatuur'. Deze masterclass vond plaats eind augustus 2008, te Utrecht, en was georganiseerd door de Radboudstichting Wetenschappelijk Onderwijsfonds.

In die masterclass is meer gebeurd dan dit boek weer geeft. De deelnemers interviewden elkaar over hun leesactiviteiten en hun lievelingsboeken, ze brachten een fragment uit Sartres *Huis clos* ten tonele, ze droegen passages voor uit Eliots *Four Quartets*, ze vroegen zich af of zij ooit

hun ziel zouden verkopen zoals Heinrich Höfgen in de film *Mephisto*. De betekenissen van de literatuur die in de masterclass aan bod kwamen, stroomden uit de boeken het leven in.

En omgekeerd, zoals ook blijkt uit de twee bijdragen in deze bundel die geschreven zijn door studenten van de masterclass. Zo moet het; deze overvloed van letteren naar leven en van leven naar letteren, *is* de ziel in de literatuur.